IIP: WJHSS
IIP
World Journal of Humanities and Social Sciences

An Online Peer-Reviewed / Refereed Journal
Vol: 01 No. Issue IV, (October-December) (2025)
Impact Factor: IIFS: 5.75
ISSN: 3107-6661 (Online)

लिंग समानता आणि सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यात महिलांची सक्रियता

अमित अशोक पाटील

संशोधक विद्यार्थी, इतिहास विभाग, कर्मवीर भाऊराव पाटील विद्यापीठ, सातारा

Article Info

Article History:
Received: 15th Dec 2025
Accepted: 18th Dec 2025
Published: 20th Dec 2025

Keywords:
लिंग समानता, सामाजिक न्याय, महिला सक्रियता, सक्षमीकरण, सामाजिक परिवर्तन, भेदभाव

ABSTRACT

प्रस्तुत लेख लिंग समानता आणि सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्याच्या प्रक्रियेत महिलांनी बजावलेल्या महत्त्वपूर्ण भूमिकेचे विश्लेषण करतो. ऐतिहासिकदृष्ट्या सामाजिक बदलांच्या केंद्रस्थानी असलेल्या महिलांनी रूढीवादी विचारांना आणि विषमतेला सातत्याने आव्हान दिले आहे. या लेखात शिक्षण, राजकारण, अर्थकारण आणि सामाजिक सुधारणा चळवळीतील त्यांच्या योगदानाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. विविध सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रांत महिलांच्या सक्रियतेमुळे समाजात झालेले गुणात्मक बदल तसेच लिंग-आधारित भेदभावावर मात करताना त्यांना आलेली आव्हाने तपासली आहेत. या संशोधनातून महिलांचे योगदान हे केवळ 'सक्षमीकरण' नसून ते 'सामाजिक परिवर्तन' घडवणारे आहे, हा निष्कर्ष सिद्ध करण्यात आला आहे.

Plagiarism Check Report:
Date of Report: Dec 17, 2025
Similarity Index: 3%
Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2025 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Patil, A. A. (2025). लिंग समानता आणि सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यात महिलांची सक्रियता. *IIP: World Journal of Humanities and Social Sciences (IIPWJHSS)*, 1(VI), 2027–2031.

प्रस्तावना:

प्रस्तुत संशोधन लेखाचा उद्देश लिंग समानता आणि सामाजिक न्याय या मूलभूत संकल्पनांच्या आधारावर सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेचे विश्लेषण करणे आहे. लिंग समानता म्हणजे महिला आणि पुरुष यांना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक जीवनात समान संधी, संसाधने आणि हक्क प्राप्त असणे होय. या समानतेशिवाय सामाजिक न्याय प्रस्थापित होऊ शकत नाही, कारण सामाजिक न्याय ही समाजातील प्रत्येक घटकाला सन्मानाने, भेदभावरहित जीवन जगण्याची आणि विकासाची संधी देणारी व्यवस्था आहे. कोणत्याही समाजाच्या सर्वसमावेशक विकासासाठी ही दोन्ही मूल्ये अत्यंत निर्णायक ठरतात. तथापि, आधुनिक युगातही समाजात लिंग-आधारित विषमता मोठ्या प्रमाणावर दिसून येते. याचे मूर्त स्वरूप म्हणजे महिलांना संपत्तीवर समान हक्क नसणे, कामाच्या ठिकाणी होणारा पगार आणि संधींमधील भेदभाव तसेच सार्वजनिक व खाजगी जीवनात निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेतून त्यांना वगळले जाणे. ही गंभीर समस्या केवळ महिलांच्या वैयक्तिक विकासालाच अडथळा आणत नाही, तर राष्ट्राच्या समग्र प्रगतीलाही खीळ घालते. या विषमतेच्या आव्हानावर मात करण्यासाठी केवळ सरकारी धोरणे पुरेशी नाहीत, तर खुद्द महिलांनी पुढाकार घेणे आणि त्यांची सक्रियता अत्यंत आवश्यक आहे. महिलांची ही सक्रियता ही शोषणाविरुद्धचा संघर्ष तसेच स्वतःचे हक्क प्रस्थापित करण्याची गरज आहे, ज्यामुळे समाजात खऱ्या अर्थाने समता आणि न्याय प्रस्थापित होईल. प्रस्तुत लेखात, आम्ही महिलांनी विविध क्षेत्रांत घेतलेल्या सक्रिय भूमिकेचा सखोल अभ्यास करून या सक्रियतेमुळे सामाजिक न्यायाच्या दिशेने झालेल्या बदलांचे विवेचन करणार आहोत.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये

- लिंग समानता प्रस्थापित करण्यासाठी महिलांच्या योगदानाचा ऐतिहासिक आढावा घेणे.
- राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक क्षेत्रांतील महिलांच्या सक्रिय सहभागाचे स्वरूप समजून घेणे.
- महिला सक्रियतेमुळे सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्याच्या प्रयत्नात झालेले गुणात्मक बदल तपासणे.
- लिंग आधारित विषमतेवर मात करताना महिलांना येणाऱ्या प्रमुख आव्हानांचे विश्लेषण करणे.

संशोधन पद्धती : सामाजिक-ऐतिहासिक विश्लेषण आणि चिकित्सक चर्चा या पद्धतींचा वापर करून महिलांच्या भूमिकेचे सखोल विश्लेषण केले जाईल.

विषय विवेचन

भारतातील लिंग समानता प्रस्थापित करण्याच्या प्रयत्नांना एक दीर्घ आणि महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे. ही प्रक्रिया केवळ पुरुषांनी केलेल्या समाजसुधारणेवर अवलंबून नव्हती, तर यात खुद्द महिलांनी सक्रिय आणि निर्णायक भूमिका बजावली आहे. १९ व्या शतकात समाजसुधारणेची लाट आली, तेव्हा सावित्रीबाई फुले यांनी शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून स्त्रियांसाठी पहिली शाळा सुरू केली , ज्यामुळे महिलांना अंधश्रद्धा आणि रूढीवादी विचारांच्या जोखडातून बाहेर पडण्याचा मार्ग मिळाला. शिक्षण हे लिंग समानतेचे पहिले आणि सर्वात महत्त्वाचे पाऊल ठरले. याच काळात पंडिता रमाबाई यांनी विधवांच्या आणि निराधार स्त्रियांच्या हक्कांसाठी कार्य केले, त्यांना आश्रय दिला आणि त्यांना स्वावलंबी बनवण्यासाठी शिक्षण दिले.

स्वतंत्रपूर्व काळात, महिलांनी राष्ट्रीय स्वातंत्र्यलढ्यातही मोठ्या संख्येने सहभाग घेतला, ज्यामुळे त्यांना सार्वजनिक जीवनात स्थान मिळाले आणि त्यांची राजकीय जाणीव वाढली. स्वातंत्र्यानंतर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी तयार केलेल्या भारतीय संविधानामुळे महिलांना समान नागरिक म्हणून अधिकार प्राप्त झाले. परंतु, हे अधिकार केवळ कागदावर न राहता प्रत्यक्षात आणण्यासाठी महिला नेत्या आणि संघटनांनी सतत संघर्ष केला. हिंदू कोड बिल पारित करण्यात आले, ज्यामुळे महिलांना मालमत्तेत वारसा हक्क, घटस्फोटाचा अधिकार आणि विवाह संबंधात समानता मिळाली. अशाप्रकारे, महिलांनी स्वतःच्या हक्कांसाठी शिक्षण, समाजसुधारणा आणि कायदेशीर बदलांच्या माध्यमातून लढा देत, लिंग समानतेचा पाया रचला आणि

समाजाला विषमतेकडून समानतेकडे नेण्यात अभूतपूर्व योगदान दिले.

अ) राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक क्षेत्रांतील महिलांच्या सक्रिय सहभागाचे स्वरूप

लिंग समानता आणि सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्याच्या प्रवासात महिलांचा सक्रिय सहभाग केवळ एकाच क्षेत्रात मर्यादित नसून, तो राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक अशा त्रिसूत्री स्वरूपाचा आहे.

१. राजकीय सक्रियता

राजकीय क्षेत्रात महिलांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये (उदा. ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, महानगरपालिका) आरक्षणामुळे (५०%) निर्णय प्रक्रियेत प्रभावीपणे सहभाग घेण्यास सुरुवात केली आहे. यामुळे महिला केवळ मतदार न राहता, त्या निर्णयकर्त्या बनल्या आहेत. या सक्रियतेमुळे पिण्याचे पाणी, आरोग्यसेवा, शिक्षण आणि सार्वजनिक सुरक्षितता यांसारख्या स्थानिक समस्यांना प्राधान्य मिळाले आहे. राष्ट्रीय स्तरावर, संसदेत आणि विधिमंडळात महिलांचे प्रतिनिधित्व वाढवण्याची मागणी सातत्याने जोर धरत आहे, जी राजकीय बदलांसाठी त्यांची सक्रियता दर्शवते.

२. आर्थिक सक्रियता :

आर्थिक क्षेत्रात महिलांची सक्रियता त्यांना आर्थिक स्वातंत्र्य आणि आत्मसन्मान मिळवून देत आहे. बचत गट हे याचे सर्वात मोठे उदाहरण आहे. या गटांच्या माध्यमातून महिला केवळ बचत करत नाहीत, तर कर्ज घेऊन लहान व्यवसाय सुरू करतात, ज्यामुळे त्यांच्या कुटुंबाचे आणि पर्यायाने समाजाचे आर्थिक चित्र बदलते. औपचारिक क्षेत्रात नोकरी, तसेच अनौपचारिक क्षेत्रात श्रम करणाऱ्या महिला समान वेतन आणि कामाच्या ठिकाणी सुरक्षितता मिळावी यासाठी आवाज उठवत आहेत. त्यांची ही सक्रियता पारंपारिक लिंग-आधारित श्रमाचे विभाजन मोडून काढण्यास मदत करत आहे.

३. सामाजिक सक्रियता

सामाजिक क्षेत्रात महिलांनी रूढीवादी परंपरा आणि लिंग-आधारित हिंसेविरुद्ध सातत्याने लढा दिला आहे. हुंडा प्रतिबंधक चळवळ, घरगुती हिंसाचाराविरुद्धचे कायदे लागू करण्याची मागणी, तसेच 'मी टू' सारख्या आंदोलनातून कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या लैंगिक शोषणाविरुद्ध आवाज उठवणे, हे त्यांच्या सक्रियतेचे प्रतीक आहे. त्यांनी पर्यावरण चळवळीत (उदा. चिपको आंदोलन) आणि आरोग्य व स्वच्छता अभियानात नेतृत्त्व घेऊन सामाजिक जाणिवांना नवी दिशा दिली आहे. अशा बहुआयामी सक्रियतेमुळे महिलांनी केवळ स्वतःचे स्थान बळकट केले नाही, तर समाजातील न्याय आणि समानतेच्या मूल्यांना अधिक दृढ केले आहे.

ब) महिला सक्रियतेमुळे सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्याच्या प्रयत्नात झालेले गुणात्मक बदल

महिलांनी विविध स्तरांवर दाखवलेल्या सक्रियतेमुळे समाजात केवळ वरवरचे बदल झाले नाहीत, तर सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेत गुणात्मक परिवर्तन झाले आहे. सर्वात महत्त्वाचा बदल म्हणजे लिंग-जागरूकतेत झालेली वाढ. महिलांच्या सातत्यपूर्ण संघर्षामुळे अनेक कुटुंबांमध्ये आणि सार्वजनिक ठिकाणी महिलांना माणूस म्हणून सन्मान देण्याच्या दृष्टिकोनात बदल झाला आहे. उदाहरणादाखल, पूर्वी 'घरगुती हिंसाचार' हा कुटुंबाचा खासगी विषय मानला जाई, पण महिला संघटनांच्या सक्रियतेमुळे आणि कायद्याच्या बळावर आता तो एक सामाजिक आणि कायदेशीर गुन्हा मानला जातो, ज्यामुळे पीडितांना न्याय मिळण्याचा मार्ग मोकळा झाला आहे. दुसरे मोठे गुणात्मक परिवर्तन निर्णय प्रक्रियेच्या लोकशाहीकरणातून झाले आहे. पंचायतीसारख्या स्थानिक संस्थांमध्ये महिलांच्या आरक्षणामुळे, केवळ महिला प्रतिनिधी निवडून येत नाहीत, तर त्या त्यांच्या समुदायाच्या गरजा आणि आकांक्षा अधिक प्रभावीपणे मांडू शकतात, ज्यामुळे विकास योजना तळागाळातील लोकाभिमुख बनतात. यामुळे समाजाला अधिक समावेशक आणि न्यायपूर्ण बनवण्याच्या दिशेने महिलांची सक्रियता एक शक्तिशाली उत्प्रेरक ठरली आहे.

क) लिंग आधारित विषमतेवर मात करताना महिलांना येणाऱ्या प्रमुख आव्हानांचे विश्लेषण

लिंग आधारित विषमतेवर मात करण्यासाठी महिलांना सक्रिय असतानाही अनेक प्रमुख आव्हानांचा सामना करावा लागतो, ज्यामुळे सामाजिक न्यायाचा मार्ग खडतर बनतो. पहिले आणि महत्त्वाचे आव्हान म्हणजे संरचनात्मक आणि संस्थात्मक अडथळे. यात नोकरीमध्ये समान संधी आणि समान वेतन न मिळणे, तसेच उच्च राजकीय पदे मिळवण्यासाठी पक्ष आणि समाजाकडून येणारा विरोध यांचा समावेश होतो. दुसरे आव्हान म्हणजे पितृसत्ताक मानसिकता होय. कायदे बदलले असले तरी, समाजात अजूनही स्त्रीने घराबाहेर सक्रिय राहणे, निर्णय घेणे आणि नेतृत्व करणे हे अनेक कुटुंबांना मान्य नसते, ज्यामुळे सक्रिय महिलांवर सामाजिक टीका, निंदा किंवा कौटुंबिक दबाव येतो. या मानसिकतेमुळे काळजीच्या कामाचा दुहेरी बोजा महिलांवर पडतो , कारण त्या सार्वजनिक जीवनात सक्रिय असतानाही घरातील काळजीचे काम (मुले आणि वृद्धांची काळजी) करण्याची जबाबदारी प्रामुख्याने त्यांच्यावरच राहते. याव्यतिरिक्त, सक्रिय महिलांना सातत्याने सायबर छळ आणि शारीरिक सुरक्षिततेच्या धोक्यांचा सामना करावा लागतो. ही आव्हाने दर्शवतात की, लिंग समानतेसाठी केवळ सक्रियता पुरेशी नाही, तर समाजाच्या मूलभूत मानसिकतेत आणि संरचनेत बदल आवश्यक आहेत.

ड) धोरणात्मक सुधारणा

महिलांच्या सक्रियतेमुळे झालेले बदल अधिक बळकट करण्यासाठी आणि लिंग समानतेचे उद्दिष्ट पूर्ण करण्यासाठी व्यापक स्तरावर धोरणात्मक सुधारणांची आवश्यकता आहे.

१. कायद्याची कठोर अंमलबजावणी

केवळ कायदे बनवून उपयोग नाही, तर महिलांशी संबंधित कायदे (उदा. समान वेतन कायदा, कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळ प्रतिबंधक कायदा, घरगुती हिंसाचार कायदा) कठोरपणे आणि त्वरित लागू करणे आवश्यक आहे. स्थानिक पातळीवर 'विशाखा कमिटी' आणि 'महिला तक्रार निवारण कक्ष' अधिक सक्रिय करणे हे धोरणात्मक पाऊल ठरेल.

२. राजकीय प्रतिनिधित्वात वाढ

संसदेत आणि विधिमंडळात महिलांसाठी आरक्षण लागू करणे हे सर्वात मोठे धोरणात्मक परिवर्तन असेल. यामुळे महिलांना निर्णय प्रक्रियेत अधिक प्रभावी स्थान मिळेल आणि ते त्यांच्या समुदायाच्या गरजांवर आधारित धोरणे तयार करू शकतील.

३. 'केअर इकॉनॉमी' मध्ये गुंतवणूक

महिलांवर असणाऱ्या काळजीच्या कामाचा (उदा. मुले, वृद्ध) ताण कमी करण्यासाठी सार्वजनिक बालसंगोपन केंद्रे आणि वृद्धाश्रम यांसारख्या सेवांमध्ये सरकारने मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक करणे आवश्यक आहे. हे धोरण महिलांना आर्थिक आणि राजकीय जीवनात पूर्णवेळ सक्रिय होण्यास मदत करेल.

४. शिक्षण आणि सामाजिक मानसिकता बदलणे

शालेय अभ्यासक्रमात लिंग-संवेदनशील शिक्षण समाविष्ट करणे हे दीर्घकालीन धोरण आहे. पुरुषांनीही घरगुती आणि काळजीच्या कामात सक्रिय सहभाग घ्यावा यासाठी जनजागृती मोहिम राबवणे, तसेच स्त्रियांच्या नेतृत्वाला प्रोत्साहन देणाऱ्या माध्यमांच्या वापराला पाठिंबा देणे आवश्यक आहे.

या धोरणात्मक सुधारणांच्या माध्यमातून महिलांची सक्रियता अधिक प्रभावी ठरेल आणि सामाजिक न्याय व लिंग समानतेचे लक्ष्य वेगाने साधले जाईल.

निष्कर्ष

- महिलांची सक्रियता हे सामाजिक परिवर्तन घडवणारे एक अत्यंत प्रभावी साधन आहे.
- राजकीय आणि आर्थिक सक्षमीकरणामुळे सामाजिक न्यायाच्या प्रक्रियेला गती मिळाली आहे.

- कायद्यांची कठोर अंमलबजावणी, सामाजिक दृष्टिकोन बदलण्यासाठी शिक्षण आणि पुरुषांचाही सक्रिय सहभाग आवश्यक आहे.
- महिलांची भूमिका केवळ 'लाभार्थी' म्हणून नाही, तर त्या सामाजिक बदलाच्या 'निर्मात्या' आहेत.

संदर्भसूची :

१. सुमंत यशवंत ,(२०१२), .पुणे ,पुणे विधीपीठ ,राज्यशास्त्र आणि लोकप्रशान ,''स्त्रीवादाची ओळख''
२. माने रचना ,(२०१३), "स्त्रीवाद संकल्पना आणि वास्तव", अक्षर दालन .कोल्हापूर,
३. परदेशी प्रतिमा ,(१० मार्च २००१) "१९७५ नंतरची स्त्रीमुक्ती चळवळ आणि अब्राह्मणी स्त्रीवाद.पुणे ,साधना साप्ताहिक ,"
४. भागवत विद्युत ,(२०१२")स्त्रीवादी राजकीय भूमिका लेख मिळून साऱ्याजणी.पुणे ,दिवाळी अंक ,"
५. भागवत विद्युत ,(२००४), .पुणे ,प्रतिमा प्रकाशन ,''स्त्री प्रश्नाची वाटचाल''
६. पाटील भारती ,(२०१४),स्त्रियाः समाज आणि राजकारण, हर्मिस प्रकाशन, पुणे.
७. पवार दीपक ,(२०१३), "महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण", श्री साईनाथ प्रकाशन .नागपूर ,
८. दुभाषी अरुणा ,(२०००), .औरंगाबाद ,स्वरूप प्रकाशन ,मनोहर जाधव .संपा ,समीक्षे तील नव्या संकल्पना , भारतीय स्त्रीवाद''